

ZSEMLYEI JÁNOS

**A MAI MAGYAR NYELV
SZÓKÉSZLETE**

IV. rész

Kolozsvár, 2009

Részletek a szerző *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárjai* című egyetemi jegyzetéből
(Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 2002)
Zsemlyei Borbála engedélyével

TARTALOM

- 5. A szavak csoportjai az egyénhez való viszony szerint. Az egyén szókinccse / 3
- 6. A szókészlet stilisztikai rétegződése / 3
- 7. A szavak egyéb csoportjai / 5

Változások a mai magyar nyelv szókészletében / 6

A szóalkotás / 7

A szóösszetétel / 7

*Előző számaink tartalma (az **Archívumban**, 2009. Nyár, Ősz, Tél)*

Bevezetés

- 1. A szó, a szókészlet és a szókinccs
 - A) meghatározások
 - B) A szókészlet és a szókinccs
- 2. A szóval, szókészlettel, szókinccsel foglalkozó tudományágak

I. Szókészlettan (lexikológia)

A mai magyar nyelv szókészletének mennyiségi vizsgálata

A magyar szókészlet tagolódása

- 1) A szókészlet tagolódása a szavak társadalmi fontossága szerint
- 2) A szókészlet nyelvváltozatok szerinti rétegződése
 - A) Normatív nyelvváltozatok
 - B) Területi nyelvváltozatok
 - C) Társadalmi nyelvváltozatok: csoportnyelvek
 - a) A szakszókészletek
 - b) A hobbinyelvek szókészlete
 - c) Az életkori nyelvváltozatok szókészlete
 - d) A tolvajnyelv szókészlete
- 3. A szavak megoszlása az élőnyelvi használathoz viszonyítva
 - Az archaizmusok
 - A neologizmusok
- 4. A szavak eredet szerinti megoszlása

5) A szavak csoportjai az egyénhez való viszony szerint. Az egyén szókincese

A nyelv teljes szókészletének a beszélőközösség egyetlen tagja sem lehet birtokában: az egyén csak annyi szót ismer és használ, amennyire szüksége van.

Az egyén szókincsén belül két réteget különíthetünk el: az *aktív* és a *passzív* szókincsét.

Aktív szókincsen értjük az egyén azon szavainak összességét, amelyeket használ. Ide alapszókészletbeli szavak tartoznak, továbbá a peremszókészletből olyan szavak, amelyek az egyén foglalkozásával, életmódjával, szórakozásával stb. kapcsolatosak.

Passzív szókincsnek nevezzük azt a szóállományt, melyet az egyén ismer, de nem használ, illetőleg csak ritkán. A passzív szókincs szavai mind a kiegészítő szókészlet rétegéből valók.

Az aktív és a passzív szókincs közé azonban nem lehet merev határvonalat húzni. Ez a két szókincsréteg állandó mozgásban, változásban van, s így az aktív szókincsből átkerülhetnek szavak a passzív szókincsbe, és fordítva. Ez a mozgás összefügg az egyén életkorának, foglalkozásának, életmódjának változásával, módosulásával. Ilyenkor egyes olyan szavak, amelyek a régi foglalkozással, életmóddal kapcsolatosak, feledésbe merülhetnek, és elfoglalhatják helyüket az új foglalkozással, életmóddal együtt járó szavak. Az említett két réteg összetétele egyénenként eltéréseket mutathat. Bizonyos szavak egyesek szókincsében aktívak, ugyanezek másokéban passzívak. Például a *pótkerék*, *hűtő*, *motorház* aktív szava egy gépkocsivezetőnek, egy gépkocsit nem vezető földműves számára viszont passzív.

6) A szókészlet stilisztikai rétegződése

Stilisztikai értékbeli hasonlóságok és különbözőségeik alapján a szavak stilisztikai rétegeket is alkotnak: a) a használati kör szerint és b) az érzelmi-hangulati töltés szerint.

A) Használati körök szerint két csoportba oszthatjuk a szavakat:

1. **Közhasználatú**, vagyis **stilisztikailag differenciálatlan** szavakon azokat a szavakat értjük, amelyek bármely nyelvi stílusban, különösebb megkötöttség nélkül felhasználhatók. Ilyenek: *beszél, él, jár, asztal, három, negyed, ez, ilyen, mikor, itt, közel, régen, és, de, pedig* stb.

2. **Különleges használatú** vagy **stilisztikailag differenciált** szavaknak azokat a szavakat nevezzük, amelyeket csak egy bizonyos stílusrétegben vagy legalábbis egymáshoz közel eső stílusrétegekben használhatunk fel. Ezen az alapon vizsgálva a szavakat megállapíthatjuk, hogy minden nyelvi stílusnak megvan a maga jellegzetes szókincsanyaga. A tudományos stílusra a sok műszó és műkifejezés használata jellemző: *szike, éter, operál, hemoglobin, vércukor* stb. A publicisztikai stílusban sok neologizmus fordul elő: *környezetvédelem, másság, világszínvonal, véráldozat* stb. A hivatali stílus kedveli az úgynevezett terpeszkedő kifejezéseket: *vizsgálat tárgyává tesz, határozatot hoz, utasítást ad, intézkedést foganatosít* stb. A társalgási stílus egyebek mellett kedveli a bizalmas szavakat, befogadja még a tolvajnyelvi elemeket is: *meló, kaja, zrí, dumál, klassz* stb.

B) Érzelmi, hangulati töltés szerint a szavak között kisebb-nagyobb különbségek mutatkoznak. Jól szemléltetik a hangulati értékbeli különbözőséget azok a szinonimák, amelyeknek fogalmi tartalma megegyezik, érzelmi töltésük viszont eltér egymástól: *apa – apuci – atya, haldoklik – döglődik* stb. E szinonimasorok, -párok egyik tagjának kisebb az expresszivitása, nem olyan nagy a hangulati értéke, másik tagjának viszont nagyobb az expresszivitása, erősebb a hangulati töltése. A szavak – aszerint, hogy milyen erős az érzelmi, hangulati velejárójuk – egy stilisztikai szinonima-skálán helyezkednek el, melynek kiindulópontja a festői erő nélküli vagy csak csekély hangulati értékkel bíró szavak csoportja (*megy, beszél, ház, kabát* stb.). Ez a réteg a skála közepén foglal helyet, tőle felfelé a pozitív, tőle lefelé pedig a negatív festői erejű szavak csoportjai helyezkednek el.

1. A **pozitív erejű** szavak azok, amelyeknek a segítségével a beszélő vagy az író meg tudja éreztetni, hogy a közölt tartalomhoz kedvezően, pozitív módon viszonyul. Több árnyalatot lehet közöttük megkülönböztetni. Íme néhány fontosabb közülük:

a) **Kedveskedő** szavak: a szerető gyöngédség, kedvesség, becézés szavai: *bácsika, nénike, baba, édesapa* stb.

b) **Mérsékeltén választékos** szavak, ezekhez gyakran bizonyos feszesség, hivatalos íz tapad: *feltár, létesítmény, orvosol, egybekel, egyenjogúsít, egyveleg* stb.

c) **Választékos** szavak: a nem hétköznapi megoldásokra törekvő irodalmi nyelv szavai: *ábránd, badar, balhiedelem, egoizmus, ebbéli, eddigelé* stb.

d) **Irodalmi nyelvi** szavak: a szépirodalomban, tágabb értelemben véve az írott nyelvben előforduló szavak: *balcsillagzat, édes-bús, keser-édes, bitorol, ború, borúlátó* stb.

e) **Fennkölt** vagy **ünnepélyes** szavak: emelkedettebb előadásokban előforduló szók: *líra, zordon, győzelem, háládatos, hon, kebel, felmagasztosul* stb.

f) **Költői** szók (poetizmusok): különösen a múlt századbeli költői nyelv sajátos szavai: *enyh, dics, éhszomj, ékes 'díszes', balzsamillat* stb.

A bemutatott csoportok, különösen a b) – f) nem választhatók mereven el egymástól. Olykor vitatható, hogy egy-egy szó melyik csoportba sorolható be.

2. A **negatív festői erejű** szavak azok, amelyekkel a beszélő (író) a közölt tartalmakhoz való negatív viszonyát érezteti. A számos lehetséges árnyalat közül íme néhány:

a) **Gúnyos** szavak: a gúny, az irónia eszközei. Lehetnek enyhébbek: *bogaras, füllent, hóbort, szeleburdi* stb. és erősebbek: *faragatlan, szemtelen, elkotródik, vigyorog, tökkelütött* stb.

b) **Roszzalló** szavak: lekicsinylést, helytelenítést, elítélést vagy megvetést fejezünk ki velük: *becsődít, tróger, szélkakas, szemétdomb* (rendetlenségre vonatkozólag), *szemforgató* stb.

c) **Humoros** szavak: a tréfának, kedélyességnek, néha az iróniának a hangulatai tapadnak hozzájuk: *becsiccsent, éhenkórász, kákabelű, kunyerál* stb.

d) **Durva, vulgáris** szavak: a közönséges, alantas stílusú érintkezésben használt sértő, bántó hangulatú szavak tartoznak ide: *állat, barom* (emberről), *pofázik, röhög, megdöglik* (emberről).

7) A szavak egyéb csoportjai

Egyes szavak származásuk, genetikai kapcsolataik alapján tömörülnek csoportokba. Pl. *könyv, könyvecske, könyvel, könyvelés, könyvállvány, könyvkötő, könyvtár, könyvtáros, emlékkönyv, törzskönyv*. Egy szó tőalakja, származékai, továbbképzései, (két vagy több szóból álló) összetételei szócsaládokat alkotnak. Az igék és az igei származékok esetében az igekötővel ellátott alak is a szócsaládhoz tartozik: *áll – megáll, fordul – elfordul, vár – elvárás* stb.

Más esetekben a szavak jelentésbeli, szemantikai kapcsolataik (egy-, többértelműség, azonosalakúság, rokonértelműség, ellentétes értelműség) miatt kerülhetnek azonos csoportokba. Egyértelmű szó viszonylag kevés van a szókészletben: *ács, ambrózia, bojt, fagott, köpcös, savgyök, szitok* stb., a szavak legnagyobb hányada többértelmű: *ábécé, dalol, föld, kocsi, rab, tép* stb. Azonos alakú szócsaládok (homonimák) például a következők: *csap* (ige) – *csap* (főnév), *hát* (főnév) – *hát* (határozószó, kötőszó, módosítószó), *nyár* 'évszak' – *nyár* 'nyárfa'. A rokonértelműség fűzi össze például az alábbi szópárokat, szósorokat: *arc – ábrázat, ébredez – ocsúdik, vágyakozik – sóvárog, haza – hon, énekel – gajdol – kornyikál, szemüveg – pápaszem – ókularé*. Ellentétes értelmű szópárok (antonimák) például ezek: *fehér – fekete, élet – halál, hideg – meleg, fiatal – öreg*.

Vannak olyan szavak, amelyek kölcsönösen felidéznek egymást, azaz asszociatív viszonyban állanak egymással: *sütőde, kemence, pék, kenyér, cipő; ebéd, étterem, dél, étkezde, leves, hús, íztelen, főz, eszik, éhes, kopog a szeme* stb. A szókészlet kisebb-nagyobb csoportjai, rendszerei még másféle kapcsolatokra is kiterjednek.

A szavak a valóság viszonyainak mintegy leképezései. Amikor egy társadalom a valóság kisebb-nagyobb területeit tagolja, és fogalmilag megragadja, egyúttal nyelviileg is megjelöli azokat a dolgait, folyamatait, mozzanatait. Így jönnek létre az ún. **mezőösszefüggések**. A nyelvi mező a szavaknak olyan csoportjait jelöli, amelyek együttesen egy szemantikai egységet alkotnak, más szóval: ezek a szókészleti egységek olyan csoportjai, amelyek egyazon tárgyi, gondolati, fogalmi körhöz tartoznak (például a rokoni kapcsolatok megnevezései, a színnevezések). A nyelvi mezők, bár a fogalmak közötti belső összefüggéseket tárják elénk, végül a jelentés síkján is egymáshoz kapcsolódnak, s olyan rendszerré állanak össze, amelyben az egyes tagokat meghatározza a többiekhez való viszonya. Ez azt jelenti, hogy a szavak használatát többé-kevésbé megszabják azok a nyelvi mezők, amelyekbe az épp felhasználandó szókészleti egységek akár mint mellé-, fölé- vagy alárendelt fogalmak jelölői (kohiponimák, hiperonimák, hiponimák) beépültek. Az *alma, barack, meggy* például hiponimái a *gyümölcs* szónak, kohiponimái egymásnak, míg a *gyümölcs* hiperonimája valamennyiének. Az elemi, kisebb nyelvi mezők mindig nagyobb, magasabb rendű mezőkké formálódnak, a legtöbb elemi egység besorolható valamelyik nagyobbba.

A szavak mezőösszefüggései – a *kenyér* fogalomkörének példáján szemléltetve – körülbelül az alábbi kapcsolatokra terjednek ki:

1. Az illető szó fogalmi szférája: a) mellérendelt fogalmak (kohiponimák): *tészta, kalács*; b) fölérendelt fogalom (hiperonima): *étel*; c) alárendelt fogalmak ((hiponimák): *cipó, vekni*.
2. Az illető szó fogalmi jegyei: *lisztből van, hosszúkás, lapos* stb.

3. Az illető szó érintkezési kapcsolatai: az illető szóval helyi, időbeli, oki, rész–egész stb. kapcsolatban levő fogalmakat kifejező szavak: *sütőde, kemence, pék, kenyérhaj, kenyérbél, liszt* stb.

4. Hasonlósági kapcsolatok. Itt olyan szavak említhetők, amelyeknek közös fogalmi jegeik vannak. A hasonlóság lehet alaki és funkcióbeli: *szamárlenyer, szentjánoskenyer* stb.

A gondolkodó ember tudatában a szókészlet egységei között a felsorolt és hozzájuk hasonló kapcsolatok elevenen élnek. Ezért a *citrom*-ról a *savanyú* íz, *piszé*-ről az *orr* jut eszünkbe, a *szemenszedett* melléknév csak a *hazugság* jelzője lehet, továbbá az *anya bánata* szerkezet gyakoribb használatú, mint az *autóvezető bánata*. „Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó összefüggések mögött a valóság áll” – írja Bokor József, majd így folytatja: „Nem kétséges, hogy a szókészlet körei, csoportjai nincsenek olyan élesen elhatárolva, mint a nyelvtani rendszer kategóriája. A szerepük mégis óriási. Elősegítik, hogy a beszélő egyének a témérdek mennyiségű szókészleti egységet tudatukban tárolhassák; az egyik szót a másik alapján könnyebben megérthessék és megtanulhassák; az új szavakat és kifejezéseket a meglévők mintájára megalkothassák és a valóságra vonatkoztassák.”

VÁLTOZÁSOK A MAI MAGYAR NYELV SZÓKÉSZLETÉBEN

Már az eddigiek során is többször említettük, hogy a szókészlet állandóan változik. A szókészlet a nyelv legváltozékonyabb összetevője.

A szókészleti változás, mozgás két szélső esete a szavak eltűnése és a szavak keletkezése. Mint az előzőekben mondtuk, a mindenkori élőnyelvi használathoz képest az elavuló, kipusztuló szavakat archaizmusoknak, a keletkező újakat pedig neologizmusoknak nevezzük. Ezek száma a nagy gazdasági-társadalmi átalakulások, a rendszerváltozások időszakában vagy utána megszaporodik.

A szókészletnek új elemekkel való bővülése, gazdagodása történhetik **szókölcsonzéssel** vagy **a nyelv saját eszközeinek igénybevételével**.

Szókölcsonzésről akkor beszélünk, amikor valamely fogalmat nem az anyanyelv, hanem más nyelv szavával nevezünk meg. Említettük, hogy a nyelvben az eredeti szókészleti rétegen kívül megvan a kölcsönzavak (jövevényszavak, idegen szavak) rétege is.

A nyelv **belső keletkezésű** szavai belső szóteremtéssel, szóalkotással vagy jelentésváltozással jöhetnek létre.

Belső szóteremtésen az új, addig nem létező szavakkal való szókészletgazdagítást értjük. Új szót teremtő eljárással keletkeznek a hangbenyomást (külső zajokat, zörejeket, emberi, természeti és állathangokat) visszaadó **hangutánzó szavak**: *roppan, pisszeg, suhog, kakukk, csipog* stb. és a dolgokhoz tapadó hangulatot a hangsorokkal érzékeltető **hangfestő** vagy **hangulatfestő szavak**: *babrál, sündörög, cammog, tutyimutyi* stb.

A SZÓALKOTÁS

A **szóalkotás** során a nyelv már meglévő elemeit (a szótöveket és a képzőket) használjuk fel új szavak létrehozására. A szóalkotás gyakoribb módjai között a **szóösszetétel** és a **szóképzés**, a ritkébbak között a **szóelvonás**, **szóhasadás**, a **mozaikszavak alkotása**, a **szórövidítés**, a **szóvegyülés**, valamint a **népetimológia** szerepel.

A szóösszetétel

A szóösszetétel (compositio) a szóalkotásnak ma legtermékenyebb módja. A szóösszetétel során két szót egyetlen új szóvá illesztünk össze (*ház + tető* → *háztető*). Az új morfológiai egység jelentéstartalma más, mint az elemek jelentése külön-külön, bár kétségtelen, hogy ebben az új jelentésben az elemek eredeti jelentése adja a kiinduló alapot. A keletkezett új nyelvi egység neve **összetett szó** (compositum).

A szóösszetétel folyamán vagy **két** önálló alakú és jelentésű szót kapcsolunk össze (*gabona + tárolás*) – ez a gyakoribb, vagy **egy** szót saját változatlan vagy némileg módosított alakjával illesztünk össze új szóvá (*már+már* → *már-már* 'majdnem') – ez a ritkébb.

A szóösszetelési folyamat mai nyelvünkben kétféle úton mehet végbe: a mondatban és a mondaton kívül.

A **mondatban** szerkezeti okból vagy ritkébben szerkezeti összefüggés nélkül, pusztán a szórend következtében gyakran egymás mellett előforduló szavak jelentés szempontjából lassan egységesülhetnek, s így természetes úton, fokozatosan egyetlen szóvá tapadnak össze. Így keletkezett a *drágakő*, *kisfiú*, *egyetért*, illetőleg az *egyszeregy*, *hiszekegy*, *csaknem* stb. Ma is születnek így összetett szavak.

A **mondaton kívül** is létrejöhet összetett szó két ragtalan, jeltelen szó közvetlen, már kész minták alapján való tudatos összekapcsolása útján, tagjaik előzetes mondatbeli kapcsolata nélkül. Például *alapanyag*, *rejtekhely*. E mód ma már gyakoribb, bár fiatalabb, az előző szóösszetelési folyamat analógiájára jött létre. Segítségével szinte korlátlan számban alkothatunk új összetett szókat. Az ily módon létrejött új szók számát megsokszorozzák az idegen nyelvekből való fordítás közben született tükörszavak, tükörkifejezések.

Ugyancsak a mondaton kívül keletkeznek egyetlen szó részleges megismétlése révén az ún. valódi ikerszók: *farkas-barkas*, *zireg-zörög* stb. Ezeket többen nem tekintik igazi összetett szavaknak, mivel létrejöttük módja más, mint a valódi összetett szavaké (egyetlen szóból osztódás útján keletkeznek). A magyar nyelvtanírói hagyomány alapján mégis az összetett szók között tárgyaljuk őket, figyelembe véve a valódi összetett szókkal való rokon vonásaikat, a kettős tagolódást, a hangsúlyozást.

Az összetett szók szerkezete

Az összetett szók kettős szerkezetek: **előtagra** és **utótagra** bonthatók: *egyszer- | egyszer, eszik- | iszik, vas | golyó, úr | rakéta* stb. Gyakran maga az elő- vagy utótag, akár mind a kettő szintén összetett szó: *kenyér | gabona- || természet, vas | út || hálózat; réz || dombor | mű, rokkant- || nyug | díj; munka | erő || nyilván | tartás* stb. Ezeket *többszörösen összetett szavak*nak nevezzük.

A többszörösen összetett szók között több olyan is van, amelyeknek előtagja önmagában nem összetett szó, csak néhány kifejezésben szerepel összetett szó módjára: *földrajzi név → földrajzinév-gyűjtés, házi feladat → házifeladat-készítés, ipari tanuló → iparitanuló-otthon, meleg víz → melegvíz-szolgáltatás, melegvíz-tárolás* stb. Ezeket **alkalmi összetett szók**nak nevezzük.

Amint láttuk, a többszörösen összetett szók is kettős szerkezetek. Csak néhány olyan kifejezés akad, amely kivétel ez alól: *piros-fehér-zöld, hatmillió-ötszázhetvenezer-háromszáztíz*. A tagjaik közötti mellérendelő viszony teszi lehetővé a hármas, sőt nagyobb tagolódást, mert a mellérendelés tetszés szerint bővíthető asszociációs sort hozhat létre. A költői nyelv él is ezzel a lehetőséggel: „... elröpítsék őket a *Menny-Pokol-Halál-Jövő lángzó-bíborzó-gyökérsző-szeráfi gyémánt-gyűrűi közé*” (Juhász Ferenc).

Az összetett szó jelentésbeli, alaki és hangsúlyozási sajátosságai

Az összetett szó **jelentése** a legtöbbször nem csupán összege az elő- és utótag jelentésének, hanem annál több vagy kevesebb, vagy valami egészen más. A mutatkozó jelentéskülönbség igen változó mértékű. A két véglet: alig-alig különbözik az új szó jelentése az összetevő elemekétől: *aranygyűrű, énekeskönyv* stb., a következő példákban viszont az összetett szó teljesen mást jelent, mint az elő- és utótag külön-külön: *félcipő, melegágy, ebadta, nagyapa, férjhezmenetel, kutyaszorító* 'szorongatott helyzet', *nőiszeszély* 'tésztafajta', *porhintés* 'hamis látszat keltése' stb.

Alak tekintetében is egységes, új szóként viselkedik az összetett szó. Ez toldalékolásában mutatkozik meg. Leginkább csak az utótag veszi fel a különféle toldalékokat: *dúsgazdag – dúsgazdagok, jóindulatú – jóindulatúbb, felemás – felemást* stb. Vannak lazább szerkezetű összetett szavak, amelyeknek mindkét elemét toldalékolhatjuk: *ad-vesz – adja-veszi, ken-fen – kente-fente, ég-föld – égre-földre* stb.

Az összetett szavakban a **főhangsúly** rendszerint az előtag első szótagjára esik: *huzavona, vízvezeték* stb. Csak egy-kettőben hangsúlyos mindkét tag, például *boldog-boldogtalan*.

Az összetett szók osztályozása

Az összetett szavak osztályozása aszerint történik, hogy van-e az elő- és utótag között mondattani viszony, vagy nincs.

A) A szerves összetett szavakban az elő- és utótag között a mondatokban található szó szerkezeti tagokhoz hasonlóan mellé- vagy alárendeltségi viszony van.

A **mellérendelő** tagokból álló összetett szóknak – létrejöttük módja alapján – három csoportját különböztetjük meg:

1. **Kettőztetés** útján keletkezett szóismétlések: *már-már, egy-egy, nono* stb.

Ide sorolunk bizonyos **figura etymologicá**kat is, ezek egy-egy szónak módosított alakban való megismétlései: *véges-végig, végestelen-végig, egyes-egyedül* stb.

2. **Ikerítéssel** keletkezett szavak, az **ikerszók**. Az ikerszavakban az elő- és utótag hangalakja árnyalatilag különbözik egymástól: a magánhangzók tekintetében (*dibdáb, gizgaz, girbegörbe*); a mássalhangzók tekintetében (*ejnye-bejnye, irkafirka, csigabiga*); mind a magán-, mind a mássalhangzók tekintetében (*izeg-mozog, idres-fodros*).

3. **Két önálló szó összekapcsolásából** keletkezett mellérendelő összetételek. Ezekben a tagok lehetnek egymás szinonimái (*búbánat, rúgkapál, üt-ver, üt-vág*), antonimái (*jöttment, huzavona, él-hal, jön-megy*) stb. Egyes mellérendelő összetett szavakban az elő- és utótag jelentése idő- vagy térbeli kapcsolat alapján érintkezik egymással (*maholnap, körülbelül*). Ide soroljuk az ún. **összefoglaló összetételeket** is: *fúr-farag, szántóvető* stb.

Felbukkantak már régen is, az utóbbi évtizedekben pedig nyelvhasználatunkra jellemzővé váltak az olyan laza szerkesztésű mellérendelő összetételek, mint: *bíráló-nevelő, cinikus-szatirikus, értő-értető, összefoglaló-elemző* stb. Ez a típus napjainkban leginkább a szépirodalomra, a sajtónyelvre és a tudományos nyelvre jellemző.

Az **alárendelő** összetett szavak lehetnek:

1. **Alanyos** összetett szók. Ezekben az előtag alanya az utótagnak. Alakilag mindig **jelöletlenek**. Csak kevés alanyos összetett szavunk van, közöttük egyetlen ige a *mennydörög*. Mai nyelvünkben már ilyenek nem keletkeznek, kivéve az igenévi-igei utótagúakat, például: *napsütötte, páralepte*. Más példák: *hasznavehetetlen, agyalágyult, eszeveszett, ügyefogyott, agyafürt, vérehulló, farkasordító, szívszorongva*.

2. **Tárgyas** összetett szók. Itt az előtag tárgya az utótagnak. Lehetnek **jelöletlenek**: *favágó, földműves*; ezek analógiásan ma is szaporodnak: *formatartó, víztároló, Jézuskiáltó* stb., és lehetnek **jelöltek**: *egyetért, jótáll, semmitmondó* stb. A kétféle – jelöletlen és jelölt – szerkesztésmód gyakran keveredett, illetve keveredik. Így jöttek létre az ilyen kettős alakváltozatok: *minden(t)tudó, rész(t)vállaló, rész(t)vevő, vész(t)jósoló* stb.

3. **Határozós** összetett szók. Előtagjuk valamilyen határozója az utótagnak. Vannak közöttük **jelöletlenek**: *életvidám, életerős, kalandszomjas, kárörvendő*, és vannak **jelöltek**: *közbelépés, földhözragadt, karonfogva* stb.

A jelöletlen határozós összetett szavak egyik csoportját a *tetterős, vérszegény*-féle melléknevek alkotják. Ezeket az jellemzi, hogy ha másféle szerkezetű kifejezésekké akarjuk őket átalakítani, akkor az előtagból önálló ragos vagy névutós alakot kell formálnunk. Tehát *vízből* → *vízben bő, fényérzékeny* → *fényre* vagy *fény* iránt *érzékeny, szélvédett* → *széltől védett* stb. Nyelvünkben régen ismeretlen volt ez az összetételi típus, ma azonban lépten-nyomon találkozunk ilyenekkel. Régebben általában hibáztatták, mai nyelvművelésünk azonban hasznosnak és elfogadhatónak tekinti őket.

Kétségtelen, hogy sok közülük a nyelvújítás kori német tükörfordítás. Ezek azonban később rendszerré sűrűsödtek, ebben a nyelvfejlődés belső analógiás erőinek is nagy részük volt. Az efféle összetételeknek idővel többféle értelmezési, átalakítási módjuk jött létre, a csoport pedig tovább gyarapodott. Az *árvízkar* szószármazékának, az *árvízkarosult*nak a mintájára keletkezett például a *bombakárosult*, *tűzkárosult*. Más példák: *igényjogosultság* – *igényjogosult*, *szófukarság* – *szófukar*, *életidegenség* – *életidegen*, *adómentesség* – *adómentes*, *elvhűség* – *elvhű*, *áldozatkészség* – *áldozatkész*, *jogfosztott*, *szakavatott*, *szakképzett*, *balesetvédelem*, *tériszony*, *zsebszótár*, *borkereskedő* stb.

Nyelvhelyességi szempontból összefoglalóan annyit említhetünk róluk, hogy általában szükségesek és hasznosak. Nem ajánlatos használni őket, ha régi köznyelvi megfelelőjük van, vagy ha nyelvtani rendszerünk újabb analógiasoraiba nem illeszkednek be.

4. **Jelzős** összetett szók. Az előtag valamilyen jelzője az utótagnak. Lehetnek: a) **minőségjelzős** összetételek. Ezek jelöletlenek: *fiúgyermek*, *gyorsvonat*, *széphistória* stb.; b) **mennyiségjelzős** összetételek. Ezek is jelöletlenek: *ezerarcú*, *százlábú*; c) **birtokos jelzős** összetételek. Lehetnek jelöletlenek: *hegyorom*, *háztető*, és jelöltek: *napnyugta*, *tojásfehérje*, *városháza* stb.

A minőségjelzős összetételek egyik nagyobb csoportját a **csonkult** előtagú összetett szavak alkotják. Ide tartoznak a *bonc-*, *bűv-*, *dics-*, *dörzs-*, *egyen-*, *ét-*, *fegy-*, *fek-*, *göngy-*, *gör-*, *gyógy-*, *gyú-*, *hörg-*, *lend-*, *men-*, *nyug-*, *röp-*, *tám-*, *telj-* stb. előtagú összetételek. Ezek a nyelvújítás idején, többnyire német összetételek nyomán keletkeztek. Előtagjuk önálló szóként nem él, bár némelyikük a régi magyar nyelvben névszóként (*egyen*, *ét*) vagy igeiként (*fek*, *men*, *nyug*, *röp*) élt, legalábbis ez kikövetkeztethető. Végző soron mindegyikük elvonás útján keletkezett. Ez a szóalkotási mód a régi magyarban és a népnyelvben is előfordult, így nyelvhelyességi szempontból védhető. Régen egyértelműen hibáztatták az ilyen szavakat, ma a meghonosodottság és a pótolhatatlanság szempontjából egyenként ítéljük meg őket. Javarészüket meggyökeresedett és pótolhatatlan, némelyiket azonban egy hagyományos köznyelvi alak kiszorította (*boncjegyzőkönyv* → *boncolási jegyzőkönyv*, *gyúszög* → *gyújtószög* stb.).

Az összetétel előtagjaként gyakran az igeik *-ik* rag nélküli, önállóan nem élő töve használatos (*szünnap*, *tenyészló*, *tetszhalott* stb.). Régen ezeket is helytelenítették, ma azonban a meghonosult és nem pótolható szavakat elfogadjuk közülük.

Vannak teljes igei előtagú (*dug-*, *forr-*, *hord-*, *jár-* stb.) összetételeink is. Régebbi nyelv-művelésünk többnyire ezeket is hibáztatta, bár régi és népnyelvi példára hivatkozva védőjük is akadt. Mai megítélésük szavanként változik. A meghonosodottak teljes polgárjogot kaptak, főként ha szakszók (*dughagyma*, *járőr*, *kötszer* stb.), de kerülendőnek tartjuk azokat a többnyire régies, elavult összetételeket, amelyek helyett kifejezőbb vagy élőbb, illetőleg hagyományos szót, szóalakot használhatunk (*forrpont* → *forráspont*, de *forrpontra hevültek a szenvedélyek*, *gyúpont* → ma már inkább csak *gyújtópont*, *nagy horderejű* → kevésbé hivatalosan: *fontos*, *jelentős*, *tetszvágy* → *tetszésvágy*, *tetszelgés*, *védbeszéd* → *védőbeszéd*, *vonzerő* → *vonzóerő*, *zárszó* → *zárószó* stb.).

5. **Szintaktikailag pontosan nem elemezhető** összetett szók. Ezek olyan összetételek, amelyeknek tagjain világosan felismerhető, hogy az előtag az utótagnak alárendeltje, de azt nem tudjuk közelebbről meghatározni, hogy az alárendelésnek melyik fő fajtája rejlik bennük, mert mindegyik több szóból álló szerkezettel írható csak körül, tehát **jelentéstömörítő** összetett szó. Közös tulajdonságuk, hogy jelöletlenek, mondaton kívül keletkeztek, legtöbbször főnév, és nem régi alkotás, bár egy-kettő közülük korai összetétel eredménye (például: *adománylevél*). Az ilyen nehezen elemezhető összetételek jelentéstartalmát valamiféle alárendelő (jelzős vagy határozóból és jelzőből álló) szerkezettel oldhatjuk fel. Például: *népgyűlés* → *nép(nek a) gyűlése, a nép számára/részére rendezett gyűlés, sarokház* → *sarki ház, sarkon levő ház, zenegép* → *zenélő gép, zenélésre szolgáló gép*.

B) A szervetlen összetett szók jellemzője, hogy elő- és utótagjuk között nem áll fenn az összetartozó mondatrészekre jellemző mondattani viszonyok valamelyike. Annak köszönhetően létrejötteket, hogy a mondatban tagjaik hosszú időn át és sokszor fordultak elő egymás mellett.

1. Egy részüknek elő- és utótagja között nincs semmiféle értelmi vagy tartalmi viszony. Alig egy-két ilyen összetett szó van, mindegyik valamely összefüggő szöveg vagy táblázat kezdő szavaiból forrt össze, de jelentésük az összetevő elemek jelentésétől már eltávolodott. Például: *egyszeregy, miatyánk, üdvözlégy*.

2. A másik csoport tagjai grammatikai, mondattani funkció következtében kerültek szoros kapcsolatba egymással, és váltak végül összetett szókká. Összetett kötőszók, módosítószók és névmások alakultak így: *habár, mégpedig; aligha, netalán, aki, ami, bárki, bármi* stb.

Ebben a csoportba illenek leginkább az egész mondatból vagy a mondat egy részéből alakult főnevek, melléknévek, egy-két köszönési forma: *haddelhadd, nefelejcs, nemulass, nemdohányzó, nemkívánatos, nemlátó, nemtörődöm, adjisten, fogadjisten* stb.

A szerves és szervetlen összetett szavak között **átmenetet** alkotnak azok az összetett határozószók, amelyek névutós kapcsolatból forrtak össze: *délután, eszerint, kétségkívül* stb.

A szóösszetétel tárgyalásának végén még néhány nemrég keletkezett, napjaink nyelvhasználatára jellemző összetett szót említünk: *adatbank, csomagterv, javaslatcsomag* (Az RMDSZ *javaslatcsomagot* nyújtott be), *problémacsomag* (Az a *problémacsomag*, amely a romániai magyarság törekvéseit hivatott összesíteni az államelnök részére, ennek a beszélgetésnek nem volt tárgya), *segélycsomag* (*Segélycsomag* Oroszországnak), *törvénycsomag* (A másik *törvénycsomag*), *csúcshőmérséklet* (Ma 25 fok *csúcshőmérsékletre* számíthatunk), *csúcssebesség, csúcstalálkozó* (A hetek *csúcstalálkozóján* ... eldöntötték, hogy ...), *csúcstechnika, fénymásoló, hűtőláda, menekülthullám, ózonlyuk, öbölháború, pápavizit*. – Az idézetek hazai magyar írott és elektronikus sajtóbeli szövegekből valók.

Következő számunk (2010 / Nyár) tartalma

A szóképzés

A szóalkotás ritkább módjai

A jelentésváltozás

A) A névátvitel

B) A jelentésátvitel

A belső nyelvkeveredéssel összefüggő szókészleti változások